

UOT 94(479.24)

**XVIII ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA
ƏKİNÇİLİYİN VƏZİYYƏTİNƏ DAİR****Z.R.İSLAMOVA**
Bakı Dövlət Universiteti
zehra.islamova.80@mail.ru

Təqdim edilmiş məqalə Azərbaycanın kənd təsərrüfatının əkinçilik sahəsinə həsr edilmişdir. İlk qaynaqlar əsasında Azərbaycan əkinçiliyinin ayrı-ayrı sahələri, taxılçılıq, ipəkçilik, pambıqçılıq və digərləri tədqiq edilmiş və kənd təsərrüfatına dair xeyli miqdarda mühüm qeydlərə rast gəlinmişdir. İlk dəfə olaraq diplomatik missiya qeydləri əsasında XVIII əsrdə Azərbaycanda əkinçiliyin vəziyyəti öyrənilərək bu məqalədə dəyərləndirilmişdir. Müqayisəli təhlillər əsasında əkinçiliyin əsrin ilk əvvəllərində tənəzzül və durğunluğu səbəbləri müəyyən edilmiş, Əfşarlar və xanlıqlar dövründə dirçələrək inkişafı qənatına gəlinmişdir.

Açar sözlər: Səfəvi, Azərbaycan, kənd təsərrüfatı, əkinçilik, çəltikçilik

XVIII əsrdə Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni vəziyyəti çox mürəkkəb idi. Dövrün siyasi hadisələri səbəbi ilə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri tənəzzül və durğunluq içərisində idi. Ümumiyyətlə, bu dövrün müxtəlif problemləri dövrü ədəbiyyatda işıqlandırılsa da, XVIII əsrin kənd təsərrüfatının Azərbaycanda vəziyyətinə dair kompleks şəkildə tədqiqat indiyə qədər edilməmişdir. Əlbəttə ki, Azərbaycanın təbii sərvətlərini nəzərə alaraq, bu dövrə dair mənbələrin hər birində, o cümlədən XVIII əsrdə Azərbaycanda olmuş diplomatik missiya və səyyahların gündəliklərində Vətənimizin kənd təsərrüfatına, xüsusilə əkinçiliyi ilə əlaqəli bir çox dəyərli məlumatlara rast gəlinir. Həm Avropa, həm Rusiya diplomatları Azərbaycanın iqtisadiyyatı, kənd təsərrüfatı, xüsusilə əkinçiliyi ilə maraqlanmışdılar. Məqalədə kənd təsərrüfatının ümumi vəziyyətinin araşdırılması, birbaşa ilkin mənbələrə istinad edərək kənd təsərrüfatının, əkinçiliyin və onun bütün sahələrinin tədqiq edilməsi nəzərdə tutulur.

Səfəvi imperiyası və onun mərkəzi hesab edilən Azərbaycan XVIII əsrin əvvəllərində dərin iqtisadi və siyasi böhran dövrünü yaşayırdı. Bildiyimiz kimi, XVIII əsrin I yarısında Səfəvilər imperiyası tənəzzül edərək süquta uğramış və Azərbaycan beynəlxalq çəkişmə meydanına çevrilərək imperialistlərin işğal planlarına daxil edilmişdir. Mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi ilə Azərbaycan Rusiya, Osmanlı və əfqanlar tərəfindən bölüşdürülmüşdü. Siyasi durumun mürəkkəbliyi Azərbaycanı işğalçıların tapdağı altına salmış və iqtisadiyyat, kənd təsərrüfatı, əkinçilik tamamilə dağılmışdı. XVIII əsrin II rübündə Nadir

xanın hakimiyyətə gəlməsi ilə işğalçılar ölkədən qovuldu, Azərbaycan azad edildi, mərkəzləşmiş dövlət bərpa edildi. Azərbaycanın Əfşarlar imperiyası çərçivəsində vahid şəkildə birləşməsi iqtisadiyyata, xüsusilə kənd təsərrüfatına, əkinçiliyə müsbət təsir edərək ölkəmizin dirçələrək durğunluqdan çıxmasına və nisbətən inkişafını təmin etdi. Əfşarlar dövründə Azərbaycanın vahid şəkildə bəylərbəylik kimi formalaşması, inzibati cəhətdən bir mərkəzdən idarə olunması iqtisadiyyatımıza müsbət təsir etmişdir. Təəssüflər olsun ki, böyük sərkərdəmiz Nadir şahın ölümündən sonra baş verən siyasi hadisələr Azərbaycanda iqtisadi vəziyyəti yenidən gərginləşdirir. Mərkəzi hakimiyyətin zəifliyindən istifadə edən yerli hakimlər öz kiçik dövlətlərini yaratdılar. Kiçik dövlət qurumları olan Azərbaycan xanlıqları ölkənin birləşməsinə mane olur, bir-biri ilə daimi olaraq müharibə edirdilər. Qarabağ, Quba, Şəki kimi xanlıqlar öz ətraflarında Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək cəhdləri siyasi gərginliyi daha da artırır. Xanlıqlar dövründə dövlətçilik ənənələrimizin bərpası ayrı-ayrı bölgələrdə kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə, xüsusilə əkinçiliyə müsbət təsir göstərmişdi. Xanlıqlarda iqtisadi inkişaf qeyri-bərabər getsə də Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin inkişafı əmək alətlərinin təkmilləşməsinə, əkinçiliyin yüksək inkişafına səbəb olur.

XVIII əsrdə Azərbaycanda olmuş diplomatik missiya, elçiliklərin raportlarında, əcnəbi tacir və səyyahların gündəliklərinin, səyahətnamələrin hər birində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı və əkinçiliyi ilə bağlı bir çox məlumatlara rast gəlinir. Həm Avropa, həm Rusiya diplomatları siyasi maraqlardan irəli gələrək Azərbaycanda iqtisadi baxımdan daha gəlirli və perspektivli sahələr, kənd təsərrüfatı, əkinçilik və heyvandarlıq ilə maraqlanmışdılar.

Əlverişli iqlimin olması və münbit torpaqlar əkinçiliyin inkişafı, ayrı-ayrı bitkilərin, əsasən buğda, arpa, çəltik kimi dənli bitkilərin, texniki bitkilərin, zəfəran, şəkər çuğunduru, kətan, pambığın yetişdirilməsinə münbit şərait yaradırdı. Azərbaycanın iqlim şəraitini nəzər salsaq taxılçılığın inkişafı üçün tam şəraitin olmasını qeyd etmək lazımdır. Taxılçılıq sahəsi bol su tələb etdiyindən daha çox Kür və Araz çayları boyunca, Şirvanda və Şəkidə inkişaf etmişdi. Həm də onu qeyd edək ki, ən qədim zamanlardan taxılçılığın inkişafı yerli əhalinin bu sahədə ixtisaslaşmasına və yüksək keyfiyyətli məhsul əldə etməsinə səbəb olurdu. “Taxıl məhsullarından buğda, arpa, çəltik və s. əkilirdi. Böyük məhsul verir və çox zəhmət tələb etmirdi” [1, 55]. Taxıl məhsullarının əkilməsi ilə əlaqədar Rusiyanın İsfahana göndərdiyi səfir A.Volinski yazır: “Şirvanda taxıl məhsulları nəinki yerli əhalinin tələbatını ödəyir, eyni zamanda digər əyalətlərə ixrac edilirdi” [2, 11-12]. Məlumat əsasən Şirvanda ixrac etmək dərəcəsinə kifayət qədər məhsul əldə edildiyi qənaətinə gələ bilərik. Şirvanın simasında eyni məsələni Azərbaycana bütövlükdə aid edə bilərik.

Rusiya hökumət nümayəndələri İ.Q.Qerber və A.P.Lopuxin Qubanın Müşkür və Şabran mahallarında kifayət qədər taxıl məhsulu əkildiyini qeyd edir. İ.Qerber burada “heyvandarlıqla yanaşı, taxıl və arpa əkildiyini” yazır [2, 88]. Alman mənşəli Peterburq hökumət nümayəndəsi M.Biberşteyn yazır ki,

Yeni Şamaxının ətrafında və xüsusilə Quba xanlığında nisbətən bol taxıl əkilirdi [3, c.36]

Dağlıq və dağətəyi yerlərdə dəmyə əkinçiliyinin inkişaf etməsi yurduumuzun hər bir bölgəsində taxılçılığın inkişafını təmin edirdi. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda taxılın əkilmədiyi ərazilər də vardı. Rusiya hərbiçisi, XVIII əsrin son illərində Azərbaycanda olmuş A.Q.Serebrovun məlumatına əsasən, Bakı xanlığında torpağın münbit olmaması səbəbilə taxıl bitkiləri, demək olar ki, əkilmir, Dərbənd və Qubadan gətirilirdi [2, 175]. Bakı xanlığında taxılçılığın zəif inkişafı tarixçi M.İsgəndərovanın tədqiqat əsərində də izləyirik: “Abşeron yarımadasının şərq hissəsi daşlıq olduğundan nisbətən az məhsuldar olub, sakinlər tərəfindən üçnövbəli əkin üsulundan istifadə edilirdi” [4, 22]. P.Q.Butkov Quba haqqında yazır ki, Quba iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə dağlıqdır və burada heyvandarlıq, arıçılıq inkişaf etmişdir, lakin taxılçılıq üçün əlverişli torpaq azdır, ancaq arpa əkilir. Düzən hissədə isə əksinə, müxtəlif növ buğda əkilir, pambıq, marena, hər cür meyvə, ipəkqurdu yetişdirilir [2, 204].

Tut ağaclarının yetişdirilməsi birbaşa ipəkçiliklə bağlı idi. XIX əsr Rusiyanın böyük tədqiqatçısı, Cənubi Qafqaz haqqında fundamental əsərin müəllifi O.Yevetski Azərbaycanda “əlverişli iqlim və münbit torpaq tut ağaclarının və ipəyin yetişdirilməsi üçün uyğun şərait yaradır”-deyə qeyd edir [1, 59]. Ümumilikdə, bu xüsusiyyəti Azərbaycanın bütün bölgələrinə aid etmək olar. Bu qeydə əsasən Azərbaycanın əksər bölgələrində tut yetişdirilməsi və ipəkçiliyin inkişafını deyə bilərik. Britaniya hökumət nümayəndəsi D.Elton yazır: “Burada 3 zəngin ipək əyaləti var: mərkəz şəhəri Rəşt olan Gilan, mərkəz şəhəri Şamaxı olan Şirvan və əsas şəhəri Qanqes (Gəncə) olan Arran” [5, 53]. XVIII əsr qaynaqlarına əsasən adı çəkilən əyalətlərin ipəkçiliyin əsas istehsalçısı və satış mərkəzi olması qənaətinə gəlirik.

Azərbaycanda əkinçiliyin digər sahələri də vardır ki, onların da inkişafı üçün münbit şərait olmuş və ilkin məxəzlərdə bu sahələr haqqında maraqlı məlumatlara rast gəlirik. Azərbaycanda arpa, buğda ilə yanaşı, çəltik əkildiyi missiya qeydlərində və digər ilkin qaynaqlarda rast gəlinir. Çəltik əsasən Talış, Cavad, Marağa, Şəki, Şirvan və Təbriz mahallarında yetişdirilirdi. O.Yevetski Kür və Araz çayları arasında bol çəltik yetişdiyini, İrəvan mahalında isə dağların aşağı ətkələrində çəltik əkildiyini yazır [1, 3, 93]. Peterburq tərəfindən Səfəvi ərazisinə göndərilən A.Volnski elçiliyinin ingilis mənşəli nümayəndəsi C.Bel yazır: “Təbriz əhalisi çəltiyi Gilan əyalətindən alırlar, orada çəltik ağlasıgmaz dərəcədə boldur” [7]. Bu məlumat M.Biberşteyn tərəfindən təsdiq edilir. “Quba xanlığında çəltik Rubas və Ataçay çayları arasındakı düzənlikdə əkilirdi. Lakin Azərbaycanda yetişdirilən çəltik yerli əhalinin tələbatını tam ödəmədiyinə görə onu əsasən Gilandan idxal etmək lazım gəlirdi” [3, 36-37]. Maraqlıdır ki, çəltiyin Azərbaycan mətbəxində geniş tətbiqi səbəbilə onun Gilandan idxal edilməsinə səbəb olmuşdu. İlkin mənbələrdə çəltiyin əkilməsi qaydası belə qeyd edilir: ərazi xırda dördkünc sahələrə bölünür, suyun həmin

sahəyə daxil və xaric olması üçün iki tərəfdən şırnaq qoyulur, birinci sahə su ilə dolduqdan sonra su növbəti sahəyə tökülür [1, 54]. Çəltik əkininin qeyd olunan bu təsvirindən təxminən iki əsr keçməsinə baxmayaraq Azərbaycan bölgələrində hələ də bu əkin üsulundan istifadə edilir.

Əkinçiliyin digər sahəsi olan pambıqçılıq Mil və Muğan düzlərində, Şirvanda, Salyanda, Gəncə və Naxçıvanda inkişaf etmişdi. İ.Lerx Kür çayı sahilindəki kəndlərdə və Abşeron yarımadasındakı Şüvəlan kəndində olarkən yerli əhalinin yetişdirdiyi pambıq sahələrini gözü ilə görmüşdü [6, 81]. İngilis həkim C.Bel yazır ki, “Şamaxıda həmçinin pambıq da satılır. Yerli əhali onu özü yetişdirir və ondan müxtəlif parçalar toxuyur” [7]. XVII əsrin sonlarında Naxçıvanda olmuş səyyah Övliya Çələbi burada 7 növ pambıq yetişdirildiyini qeyd edir. O.Yevetski İrəvanı pambıqçılığın əsas təsərrüfat sahəsi hesab edir. 1 xalvar torpaqdan 15 pud təmiz pambıq alınır [1, 194].

Dünyada məşhur olan Azərbaycan məhsullarından küncüd yağının adını çəkməliyik. Küncüd əkini bol su və zəhmət tələb edir, küncüd toxumundan çox keyfiyyətli yağ alınır. S.Bronevskinin məlumatına əsasən, Salyanda “çətənə və küncüd toxumları əkilir. Küncüd toxumundan yağ hazırlanır. Bu yağ burada digər bitki yağlarından üstün hesab edirlər” [8, 359]. O.Yevetski isə yazır ki, küncüd toxumu səpildikdən sonra dəfələrlə sulanır və xüsusi keyfiyyətli yağ alınır [1, 56]. Onun “İrəvan qalasında yerləşən Üçmiədzin monastrında iki küncüd zavodu”nun olması məlumatı Azərbaycanda küncüd yağının kifayət qədər istehsal edildiyini və ona olan tələbatı açıq-aydın göstərir [1, 199]. Ümumiyyətlə, hər hansı sahə üzrə zavodun-iri istehsal müəssisəsinin olması yerlərdə həmin məhsula olan tələbatın yüksək göstəricisi hesab oluna bilər.

S.Qmelin Dərbənd ərazisində “çörəyin üzərinə səpilərək yeyilən çörəkotu bitkisi əkilir ki, Persiyada botaniklərin olmamasına baxmayaraq əhali çörəkotu ilə xaşxaşı asanlıqla seçə bilir” - deyə qeyd edir [9, 35].

Əkinçiliyin mühüm sahəsi olan zəfəran istehsalı Azərbaycan iqtisadiyyatında əsrlər boyu özünəməxsus yer tutmuşdu. Azərbaycanda yetişdirilən yüksək keyfiyyətli zəfəran həm daxili tələbatı ödəyir, həm də xarici ölkələrə ixrac edilirdi. Qiymətli bitki hesab edilən zəfəranın yetişdirilməsi üçün əlverişli iqlimi olan Abşeronda zəfəran əkini geniş yayılmışdı və Bakı camaatının əsas gəlir mənbəyi hesab edilirdi. Doktor Lerx zəfəran əkininə tələbatın artdığını göstərmək məqsədilə “şəhərdən uzaqda olmayan zəfəran bağlarında əvvəlkindən daha çox əkilir” məlumatını verir [10]. F.İ.Soymonovun sözlərinə görə, Dərbənddə “tarlada düyü, buğda, arpa və bol zəfəran əkirdilər” [11, 119]. M.Biberşteyn bunu təsdiq edərək yazırdı: “Zəfəran Bakı və Dərbənddə əkilir. Şəhəri (Dərbəndi) əhatə edən təpələrin yamacları bu bitki ilə doludu. Əhali nəinki, bu diyarın zəfərana olan ehtiyacını ödəyir, hətta onu qonşu əyalətlərə də ixrac edirdilər” [3, 8]. Zəfəranın Dərbənddə əkilməsini F.Simonoviç də təsdiqləyərək yazırdı ki, “zəfəran əhalinin əsas istehsal sahəsidir” [2, 144]. S.Qmelin Dərbənddə “zəfəran çox əkilir, bir pudu yüz rubla satılır, Rusiya onu heç vaxt bu qiymətə Avropadan tapa bilməz”-deyə qeyd edir [9, 21]. Dünyada bu bit-

kiyə olan tələbat Azərbaycan zəfəranını nəinki, Şərqdə, hətta Avropada məşhur etmişdi. Qiymət baxımından ucuz, keyfiyyətcə yüksək dəyərləndirilən bu bitki Azərbaycanın əsas ixracat məhsullarından hesab edilir.

Azərbaycanın ənənəvi təsərrüfat sahələrindən sayılan qızılboya istehsalı əsas əkinçilik sahələrindən hesab edilir. Onu da qeyd edək ki, qızılboya istehsalı həm də satışından kifayət qədər gəlir gələn iqtisadi sahələrdəndi. Qızılboya yerli tələbatı ödəyir, eyni zamanda qonşu dövlətlərə ixrac edilirdi. Azərbaycan ixracatının əsasını təşkil edən qızılboya əsas etibarilə qonşu ərəzilərə, Osmanlı və Rusiyaya aparılırdı. O.Yevetski yazır ki, “il ərzində qızılboyadan 40 min rublluq Qızılyara, 65 min rublluq Həştərxana ixrac edilir. Bu bitki əsasən Dərbənd və Bakıdan gətirilir” [1, 57]. Boya qotunun yetişdirilməsi ənənəvi təsərrüfat sahələrindən olsa da, XVIII əsrdə əsas etibarilə Rusiyanın sənayesinin tələbatını istehsal sahələrini təmin etdiyinə görə onun ixracı getdikcə artır və bu amil qızılboya istehsalının həcmiini şərtləndirirdi. F.Simonoviç qeyd edir ki, Dərbənddən “Rusiyaya marena... aparılırdı” [2, 144]. Qızılboyanın ənənəvi olaraq Dərbənd, Quba bölgələrində yetişdirilməsi deyilsə də, A.Araratskinin məlumatından İrəvan xanlığı ərazisində də bu bitkinin becərildiyini öyrənirik. “...toron adlı bitkidən Rusiyada istifadə edilən və “marena” adlanan qırmızı boya hazırlanır” [12, 48]. S.Qmelinin məlumatına əsasən, “Dərbənd əhalisi tərəfindən yüksək qiymətləndirilən xına bitkisi burada yetişdirilir. Ondan hər iki cinsin nümayəndələrinin əl və ayaqlarının barmaq hissələri, eyni zamanda saçlarının boyandığını” yazır [9, 32].

Beləliklə, ilkin mənbələrin təhlili XVIII əsrdə Azərbaycan əkinçiliyinin yetərincə inkişafını göstərdi. Əlbəttə ki, siyasi hadisələr ilə əlaqədar olaraq tariximizin ayrı-ayrı dövrlərində əkinçilikdə durğunluq olmuş, müəyyən sahələrdə, hətta tənəzzül ilə izlənilmişdir. Ümumilikdə götürdükdə, Azərbaycanın təbii sərvətləri Azərbaycanda əkinçiliyin inkişafını daim olaraq təmin etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Статистическое описание Закавказского края съ присовокуплениемъ статьи: Политическое состояние Закавказского края въ исходъ XVIII века и сравнение онаго съ нынешнимъ. Составилъ Орестъ Евецкий въ двухъ частяхъ. Санктпетербургъ. Печатано въ Типографии Штаба Отдельнаго Корпуса Внутренний стражи 1835, 306 с.
2. История, география и этнография XVI-XIX вв. Архивные материалы. Москва: Издательство восточной литературы, 1958, 367 с.
3. Биберштейн М. Описание провинций, расположенных на левом берегу Каспийского моря, между реками Терек и Кура. НАИИ НАН Аз., 466, л. 56.
4. Искендерова М.С. Бакинское ханство. Баку: Чашыоглы, 1999, 212 с.
5. Юнусова Л.И. Торговая экспансия Англии в бассейне Каспия в I половине XVIII в. Баку, Элм, 1988, 158с.
6. Qarayev E.Azərbaycan XVIII əsr rus və Qərbi Avropa səyahlərinin təsvirində. Bakı: ADPU, 2005, 160 s.
7. Бель Д. Беловые путешествие через Россия в разных Азиатские земли //www.vostlit.info
8. Броневский С. Новейшая географические и исторические известия о Кавказа. Часть 1-2. М., 1823, 352 с.

9. Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств естества в природе, ч.III. - СПб., 1785, 737 с.
10. Лерх И. Выписки из дневника путешествия в 1733-1735 гг. //www.vostlit.info
11. Qarayev E.T. F.İ. Soymonovun "Xəzər dənizinin və orada həyata keçirilən Rusiya işğallarının, imperator Böyük Pyotrun tarixinin bir hissəsi kimi təsviri" adlı səyahətnaməsi Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı, ADPU, 2006, 141 s.
12. Жизнь Артемия Араратского. Издание подготовил К.Н.Григорьян при участии Р.Р.Орбели. Ленинград: Наука, 1981, 224 с.

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XVIII ВЕКЕ

З.Р.ИСЛАМОВА

РЕЗЮМЕ

Представленная статья посвящена земледелию сельскохозяйственного сектора Азербайджана. Были изучены различные области сельского хозяйства Азербайджана, зерноводства, шелководства, хлопка и др. На основе первичных источников, впервые была оценена ситуация с сельским хозяйством в Азербайджане на основе дипломатических нот. На основе сравнительного анализа были определены причины снижения и стагнации сельского хозяйства в начале века, и дальнейшее развитие земледелия в период Афшар и Ханств.

Ключевые слова: Сефевиды, Азербайджан, сельское хозяйство, земледелие, рисовая посадка

AGRICULTURE OF AZERBAIJAN IN THE XVIII CENTURY

Z.R.ISLAMOVA

SUMMARY

The article deals with the farming of the agricultural sector of Azerbaijan. Various fields of agriculture of Azerbaijan, grain growing, silkworm breeding, cotton, etc. were studied. Based on primary sources, the state of agriculture in Azerbaijan was first estimated on the basis of diplomatic notes. On the basis of the comparative analysis, the reasons for the decline and stagnation of agriculture at the beginning of the century, and the further development of agriculture in the period Afshar and Khanate are analyzed.

Key words: Safavid, Azerbaijan, agriculture, farming, paddy planting